tan ayrılması üzerine mektupçuluk vazifesini bıraktıysa da Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında görevine döndü. Bu dönemde mevâlî rütbesinden mahreç rütbesine terfi etti. 1 Ocak 1878 tarihinde mektupçuluk görevinden alınarak Beyrut kadılığına tayin edildi. Yaklaşık iki yıl yürüttüğü bu görevden sonra Suriye Adliye müfettişliğine getirildi ve bir müddet sonra tekrar eski görevine iade edildi (1881). Hanımının hastalığı yüzünden istifa ederek İstanbul'a dönen (1883) Cemâleddin Efendi'ye üstün hizmetleri ve

AHLÂK-ı CEMÂLÎ

أخلاق جمالي

Yaşadığı dönemde Cemâlî olarak anılan Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 791/1389) kaleme aldığı Türkçe ahlâk kitabı.

bk. **CEMÂLEDDİN AKSARÂYÎ**
Osmanlılar'ın ilk devrinde yetişen tefsir, lugat, edebiyat ve tıp âlimi.

on yıl sürdürdüğü bu görevi sırasında Anadolu kazaskerliği pâyesi ve birinci rütbeden Mecîdî nişanı ile ödüllendirildi. 22 Ocak 1901'de Kahire'de vefat etti ve İmam Şâfiî Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *İhticâb.* Mısır İstînaf Mahkemesi müsteşarı Kāsım Emîn'in kadınların örtünmesine karşı çıkan ve erkeklerle bir arada bulunmalarına cevaz veren *Taḥrîrü'l-mer'e* adlı eserine reddiye olarak yazılmıştır. Müellifin vasiyeti üzerine, Asmaî mahlasıyla meşhur Adanalı Yûsuf Ziya Efendi tarafından eserin önce Türkçe metni neşredilmiş, sonra da Arapça'ya tercüme edilerek *el-İḥticâb* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1318). 2. *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî siyâdeti'r-râî ve saâdeti'r-raiyye.* **Siyâset-i şer'iyye*** ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisi bulunan çeşitli konuları İslâm tarihinden bazı örneklerle birlikte ele aldığı bu eseri 19 Ocak 1899 tarihinde tamamlamıştır. Kitap aslında Türkçe yazılmakla birlikte önce Asmaî tarafından *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî ḥuḳūki'r-râ'î ve sa'âdeti'r-ra'iyye* adıyla Arapça'ya tercüme edilerek yayımlanmış (Kahire 1318), daha sonra da Türkçe aslı neşredilmiştir (Kahire 1319). 3. *Hulâsatü'l-kelâm fî tercîhi dîni'l-İslâm.* Bu eseri de Asmaî Arapça'ya tercüme edip aynı isimle yayımlamıştır (Kahire 1319). Bunlardan başka Asmaî tarafından derlenen Cemâleddin Efendi'nin üç risâlesi *el-Muḥâfaẓa 'ale'd-dîn ve'l-ihtimâm bi'ṣ-ṣalâti'l-letî hiye ehemmü erkânih, Beyânü't-teraḳḳī bi'd-dîn ve'r-red 'ale'l-ḳā'ilîn bi't-teraḳḳī bi'l-vesâ'ili'l-mâddiyye* ve *Taḥḳīḳ fî mes'eleti'l-ḳażâ' ve'l-ḳader ve innehümâ sâ'iḳān ile'l-'amel lâ ile'l-kesel* isimleriyle Arapça'ya tercüme edilerek *Âs̱âru Cemâliddîn* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1319).

BİBLİYOGRAFYA :

Cemâleddin Abdullah Efendi, *el-İḥticâb* (trc. Asmaî), Kahire 1318, ayrıca bk. mütercimin mukaddimesi, s. 3-4; a.mlf., *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî siyâdeti'r-râî ve saâdeti'r-raiyye* (nşr. Asmaî), Kahire 1319, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. 3-15 (bu eserde Asmaî müellifin kendi dilinden hayatını anlatmaktadır, bk. s. 12-14); *Osmanlı Müellifleri*, I, 267-268; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1296-1297; Zeki Mücâhid, *el-A'lâmü'ş-şar-*

CEMÂLEDDİN AKSARÂYÎ

(ö. 791/1388-89 [?])

Osmanlılar'ın ilk devrinde yetişen tefsir, lugat, edebiyat ve tıp âlimi.

Asıl adı Mehmed'dir. I. Murad devrinde dinî, edebî ve aklî ilimler alanında ün yapmış âlimlerden biri olup nisbesinden de anlaşılacağı üzere Aksaraylıdır. Doğum tarihi ve öğrenimi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber Aksaray'da yaşadığı, ilmî faaliyetlerini burada sürdürdüğü bilinmektedir. Bazı kaynaklarda soyunun dördüncü kuşakta Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1210) ulaştığı belirtilmektedir. Kendi döneminde Cemâlî nisbesiyle tanınmıştır (Taşköprizâde, *eş-Şeḳā'iḳ*, s. 18).

Cemâleddin Aksarâyî'nin tasvir edildiği bir minyatür (Taşköprizâde, *eş-Şeḳā'iḳu'n-nu'mâniyye*, TSMK, Hazine, nr. 1263, vr. 19a)

O dönemde Cevherî'nin *eṣ-Ṣıḥâḥ* adlı lugatını ezbere bilenlerin tayin edildiği Aksaray Zincirli Medresesi'nde müderris olan Aksarâyî öğretim faaliyetini burada sürdürdü. Rivayete göre talebelerini üç kısma ayırırdı. Birinci kısma evinden medreseye giderken yol boyunca ders anlatırdı. Yürüyerek ders yaptıkları için bunlara "meşşâiyyûn" denilirdi. İkinci kısım talebe medresenin revaklarında toplanıp ders yapardı; bunlara da "revâkıyyûn" adı verilirdi. Üçüncü kısmı teşkil edenler ise medresenin içinde ders gören öğrencilerdi. Büyük dedesi Fahreddin er-Râzî'nin de yürürken ders anlattığı rivayet ediliyorsa da gerçekte yürüyerek ders anlatma Aristo'nun Lise'de (Lykeion) uyguladığı bir metottur. Revâkıyyûn tabiri ise İslâmî literatürde İlkçağ felsefe ekollerinden biri olan Stoa ekolü mensuplarına verilen bir isimdir.

Devrinin ilim ve irfan hayatına büyük ölçüde hizmet etmiş olan Aksarâyî pek çok talebe yetiştirmiştir. Osmanlılar'ın meşhur âlimlerinden Molla Fenârî de Mısır'a gitmeden önce öğrencileri arasında bulunmaktaydı. Seyyid Şerif el-Cürcânî, Aksarâyî'nin şöhretini duyarak talebesi olmak için Karaman'a giderken şehre yaklaştığı bir sırada onun *Şerḥu'l-Îżâḥ*'ını inceleme fırsatı bulmuş, eserin aslının şerhinden daha açık ve anlaşılır olduğunu görünce Aksarâyî'nin ilmî yetersizliğine hükmederek geri dönmek istemiştir. Ancak görüştüğü bazı kimselerden Aksarâyî'nin telifte güçlü olmamakla birlikte ders okutmada çok başarılı olduğunu öğrenmesi üzerine yoluna devam etmişse de Karaman'a vardığında Aksarâyî'nin öldüğü haberini duymuş ve burada karşılaştığı Molla Fenârî ile Mısır'a gitmiştir. Büyük âlim Zenbilli Ali Efendi de Cemâleddin Aksarâyî'nin neslinden geldiği için Cemâlî mahlasını almıştır.

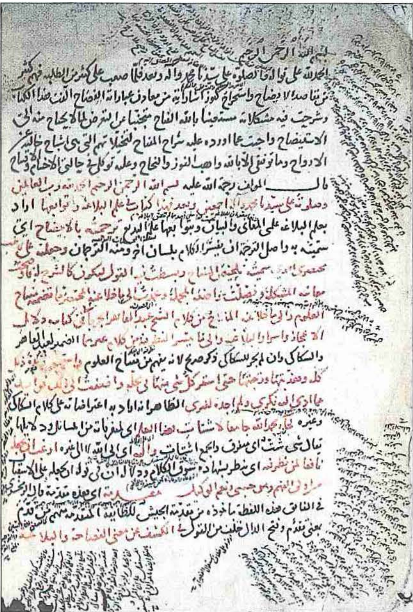
Cemâleddin Aksarâyî Bursalı Mehmed Tâhir'e göre 791 (1388-89), Brockelmann'a göre 1377, Adnan Adıvar'a göre ise 1388 yılında memleketi olan Aksaray'da vefat etmiştir.

Eserleri. Cemâleddin Aksarâyî tefsir, hadis, fıkıh, ahlâk, edebiyat ve tıp gibi konulara dair birçok eser yazmış olup başlıcaları şunlardır: 1. *Şerḥu'l-Îżâḥ.* Dımaşk hatibi Kazvînî'nin meânî ve beyân konusundaki *el-Îżâḥ* adlı eserinin şerhidir. 776 (1374-75) tarihli müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (İbrâhim Paşa, nr. 1020) kayıtlıdır (diğer yazmaları: Yenicami, nr. 1032; Yenimed-

rese, nr. 1872/210). Aynı eserin *Şerḥu müşkilâti'l-Îżâḥ* başlıklı bir yazması da Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Süleymaniye, nr. 895). **2.** *Ḥâşiye ʿale'l-Keşşâf.* Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına bir hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 208). **3.** *İʿtirâżât ʿalâ Şerḥi'l-Keşşâf* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 577/1). **4.** *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Mecmaʿi'l-baḥreyn.* İbnü's-Sâatî'nin *Mecmaʿu'l-baḥreyn ve mülteḳa'n-neyyireyn* adlı kendi eserine yazmış olduğu Hanefî fıkhına dair şerhin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1472). Eser bazı Şâfiîler'in Hanefî fıkhına itirazları göz önüne alınarak kaleme alınmıştır. **5.** *Es'ile ve ecvibe.* Tefsir, hadis ve fıkıh meselelerine dair çeşitli soru ve cevapları ihtiva eder (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 70, 71, 72, 1033; Fâtih, nr. 99/1; Nâfiz Paşa, nr. 108; Şehid Ali Paşa, nr. 45). **6.** *Ḥallü'l-Mûcez.* İbn Sînâ'ya ait *el-Ḳānûn fi'ṭ-ṭıb* adlı eser üzerine İbnü'n-Nefîs tarafından *Mûcezü'l-Ḳānûn* adıyla yapılmış çalışmanın şerhidir. Eser birkaç defa basılmıştır (Delhi 1870; Leknev 1877, 1908). **7.** *Keşfü'l-İʿrâb.* Tâceddin el-İsferâyînî'nin nahve dair *Lübbü'l-elbâb fî ʿilmi'l-iʿrâb* adlı eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Mahmud Paşa, nr. 369). **8.** *Ahlâk-ı Cemâlî.* Kâtib Çelebi, Yıldırım Bayezid'e ithaf edilen ve üç bölümden (makale) oluşan bu eserin ilk bölümünde insanın kendi şahsına, ikinci bölümünde aile fertlerine, üçüncü bölümünde de diğer insanlara karşı görevlerinin anlatıldığını söyler (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 36); aynı bilgileri Bursalı Mehmed Tâhir de tekrarlar (*Osmanlı Müellifleri*, I, 266). Buna göre *Ahlâk-ı Cemâlî*'nin, geçmişi IV. (X.) yüzyıl düşünür ve bilginlerinin çalışmalarına kadar uzanan (meselâ bk. Hârizmî, s. 80; İbn Sînâ, s. 16) ve zamanla gelişerek Tûsî'nin *Aḫlâḳ-ı Nâṣırî*'sinde en mükemmel şeklini bulan İslâm ahlâk programının bir devamı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Agâh Sırrı Levend, İstanbul ve Ankara kütüphanelerini tarayarak hazırladığı ve bu kütüphanelerde bulunan İslâm ahlâkına dair başlıca eserleri tanıttığı yazısında (*TDAY Belleten*, s. 89-115) bu eserler arasında *Ahlâk-ı Cemâlî*'ye rastlamadığını belirtmektedir.

Aksarâyî'nin bunlardan başka Beyzâvî'nin Şâfiî fıkhına dair *el-Ġāyetü'l-ḳuṣvâ*'sına yazdığı bir şerhi (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1192) ile *Şemsiyye fî esrâri'l-kelimâti'ṣ-Ṣıddîḳıyye, Şerḥ-i Müşkilâti'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* ve *Şerḥ-i Müşkilâti'l-eḥâdîs* adlı eserleri olduğu da kaydedilmektedir (son iki eser Farsça'dır).

Cemâleddin Aksarâyî'nin *Şerḥu'l-Îżâḥ* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., İbrâhim Paşa, nr. 1020)

BİBLİYOGRAFYA :

Hârizmî, *Mefâtîḥu'l-ʿulûm*, Kahire 1342, s. 80; İbn Sînâ, *ʿUyûnü'l-ḥikme*, Beyrut 1980, s. 16; Taşköprizâde, *Miftâḥu's-saʿâde*, II, 125; a.mlf., *eş-Şeḳā'iḳ*, s. 17-19; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 36, 210; II, 1192, 1479, 1544, 1545, 1601, 1900; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât*, VII, 209; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 191-192; Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul 1315; a.mlf., "Eski ve Yeni Ahlâk Kitaplarımız", *SM*, I/13 (1324), s. 202; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, I, 265-266; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 328; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 25-26; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 544, 632, 648, 665; Sarton, *Introduction*, III/2, s. 1725; Süheyl Ünver, "Sheykh Jemaluddin Aksarayi, Mujez Sherhi and other works", *Journal of the Regional Cultural Institute*, II/3, Tahran 1969, s. 167-176; Agâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *TDAY Belleten 1963* (1964), s. 115; I. Mélikoff, "Djamāl al-Din Aḳsarāyī", *EI²* (İng.), II, 419-420; Kâzım Mûsevî Bicnurdî, "Aḳsarâyî, Cemâleddin", *DMBİ*, I, 490.

MUSTAFA ÖZ

CEMÂLEDDİN EFENDİ, Hâlidefendizâde

(1848-1919)

Osmanlı şeyhülislâmı.

Kazasker Hâlid Efendi'nin oğlu, II. Mahmud devri kazaskerlerinden Şeyh Yûsuf Efendi'nin torunudur. Annesinin babası Mehmed Said Kevâkibî de Rumeli kazaskerliği yapmıştır. İstanbul'da doğdu. Önceleri özel hocalardan ve babasından ders aldı. Babasının görevi sebebiyle Kayseri, Sivas ve Mekke'ye gitti. 1871'de Bâb-ı Fetvâ Mektûbî Kalemi'nde vazifeye başladı. Ertesi yıl Anadolu kazaskerliği mektupçuluğuna getirildi. Daha sonra Adliye Nezâreti ceza dairesinde çeşitli görevlerde bulundu. 1878'de meşihat mektupçusu oldu. Bu görevde iken yazdığı hususi mâruzatları ile meşihat makamında olup bitenleri saraya bildirerek II. Abdülhamid'in dikkatini çekti. 1867-1891 yılları arasında kendisine ibtidâ-i hâric, İstanbul müderrisliği, hareket-i hâric, ibtidâ-i dâhil, mûsıle-i Sahn, Sahn-ı Semân, mûsıle-i Süleymâniyye, mahreç, bilâd-i hamse, Haremeyn, İstanbul kadılığı, Anadolu kazaskerliği ve Rumeli kazaskerliği pâyeleri verildi. Rumeli kazaskerliği pâyesiyle meşihat mektupçuluğunda bulunduğu sırada kırk üç yaşında iken 4 Eylül 1891'de Ömer Lutfi Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu.

Sultan Abdülaziz ile Sultan Murad'ın meşihat makamınca hazırlanan fetvalarla tahttan indirilmeleri, Abdülhamid'i bu makama çok güvenebileceği bir kimseyi getirmeye sevkettiğinden Cemâleddin Efendi yerleşmiş ilmiye geleneğine aykırı olarak mektupçuluktan şeyhülislâmlığa yükseltilmişti. II. Abdülhamid'in karakterini, hassasiyetini, meziyet ve zaaflarını çok iyi bilen Cemâleddin Efendi, son derece dikkatli davranarak onun saltanatının sonlarına kadar on yedi yıl altı ay gibi uzun bir süre bu mevkide kalabildi. Zaman zaman hakkında hükümdarı kuşkulandıracak jurnaller verildiyse de bunlar pek ciddiye alınmadı. Sultan Abdülhamid bütün devlet ricâline olduğu gibi Cemâleddin Efendi'ye de bol ihsanlarda bulunmuş, Kuruçeşme'de yaptırdığı yalıyı bütün mefruşatı ile kendisine hediye etmiştir. Bu ihsanı ile ayrıca şeyhülislâmın Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde oturmasını da sağlamış oldu.

Cemâleddin Efendi hükümetin bir üyesi olarak memleket meseleleriyle yakından ilgilenmiş, müzakerelerde farklı görüşler ileri sürdüğü gibi birçok karara da muhalefet etmiştir. Meşîhat-ı İslâmiyye Dairesi'ni ilgilendiren konular dışında özellikle iktisadî meselelerde diğer hükümet üyeleriyle ters düşmüştür. Dış devletlerden alınacak borçlar, çıkarılacak hisse senetleri, Ereğli kömür madenlerini işletme hakkının borç karşılığında bir gayri müslime verilmesi ko-